

De auteur van het Bredase Sacramentsspel

door

Dr J. F. HEIJBROEK

Herhaaldelijk is de aandacht gevestigd op het „Spel van den Heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert”, waarvan de opvoeringen in Juni 1937 en 1949 op de Grote Markt te Breda, met de kerk als achtergrond, de meeste Bredanaars zich nog wel zullen herinneren. Over de auteur van dit stuk is men het echter nog steeds niet eens en uit het volgende zal blijken, dat dit komt doordat men niet goed gelet heeft op de volgorde waarin de gegevens in het handschrift zelf zijn gerangschikt. Behalve namelijk het eigenlijke toneelstuk vindt men daarin drie gedichten die een aanwijzing zouden kunnen bevatten over de auteur en wel „Dyerste Prologhe”, waaronder staat „Smeken Fecit”, een gedicht dat als opschrift heeft:

Dees versen sullen u bedieden ende verclaren
Die figuren, die in prochiaens choer sin beworpen
Van den heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert,
Wat elc perceel der figuren moet openbaren;
Soe moechdi oversien elcke figuer sonder mihorpen
(kortzichtigheid)

Ende keren u met allen uwe synnen daerwaert,

dat ik hier nu kortweg even het *eerste* gedicht over het Sacrament wil noemen, en tenslotte nog een tweede gedicht, dat wel als titel heeft: „Hier na volcht tlof van den heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert ende van mirakel”, dat echter niets te maken heeft met het stuk, maar de lof zingt van het sacrament in het algemeen. In het handschrift nu is de plaatsing als volgt: vóór het spel staat

het eerste gedicht over het Sacrament. De proloog staat er achter en later volgt nog het tweede gedicht op het sacrament. Om de auteur van het spel op te sporen zijn de meeste onderzoekers afgegaan op de proloog of op het tweede gedicht over het Sacrament, zoals uit het volgende zal blijken. Door P. de Keyser ¹⁾ werd reeds voorgesteld Jan de Baertmaker, alias Smeken uit Brussel als auteur te beschouwen. Dit werd ook door Van Mierlo ²⁾ weer aangenomen. Enklaar en Mej. R. Pennink ³⁾ verklaarden zich ten slotte ook voor Smeken, al betwijfelden zij, of dit de Brusselse is. Tegen een Brusselse auteur of in het algemeen tegen een schrijver die niet uit de Bredase contreien afkomstig is, heb ik al dit bezwaar, dat in het spel allerlei zinspelingen voorkomen waaruit blijkt, dat de schrijver zeer goed in Noordwest Brabant thuis is. De plaatsen Breda (regel 865 en 1185—'86), Oudenbosch (862), „Sevenberghen" (887) en „Nyeuwenbosch" (1024) noemt hij zó, dat blijkt dat hij ze kent. Verschillende onderzoekers nemen een Bredase dichter Smeken aan, zoals Rogier ⁴⁾, Leendertz ⁵⁾, Saalborn ⁶⁾ en Weynen ⁷⁾. We weten echter niets van een auteur van die naam in Breda. In een schepenvestbrief wordt slechts genoemd Cornelis Willem Aert, Smekenszoon. Vroeger heeft men wel eens gedacht ⁸⁾, dat dit een jongere zoon was uit het tweede huwelijk van de eigenaar van „De Vogelensanck", het huis waarin de Bredase rederijderskamer „'t Vreugdedal" geregeld haar vertoningen gaf. Uit de volgende post in de stadsrekening van 1495 blijkt, dat Willem Aertszoon Smeken niet de eigenaar van dat huis was: „Willem Bogemaker van den cleynen huysse, dat staet achter sijn huys, geheyten van der Vogelensanck, bij de weteringe achter den Stadhuys" ⁹⁾. Wie deze Smeken dan wel is, weten we niet; als factor van de rederijderskamer wordt hij nooit genoemd. Saalborn spreekt in zijn nieuwste uitgave van het spel over „een inwoner van Breda en lid der Broederschap, voor wiens bestaan de bewijzen evenwel niet erg overtuigend zijn, zoals Rogier heeft aangetoond". Zeer krachtig wordt gepleit voor een Bredase Smeken of in ieder geval voor een Bredanaar of Noordbrabander door Weynen en wel op taalkundige gronden. De typisch Noordwest-Brabantse vormen in dit stuk welke door hem nauw-

keurig zijn onderzocht, wijzen in de richting van een auteur uit de stad of de omgeving daarvan.

Dit zijn de onderzoekers die afgaan op de proloog.

Een tweede groep geleerden ging af op het tweede gedicht over het Sacrament. Dit heeft als laatste strofhe:

Een arme *ruid* sondare, ic (*zware*)
Roep om troost voor mijn *misdaden* (*zonden*)
Es bij mi *messproken* wort, letter of stic, (*verkeerd gezegd*)
Van u hier in ic roepe genade:
Opent mijn siele in sulc *berade* (*voornemen*)
Reverencie u doende nacht tijt ende dach,
Ende soe hertelic in *uwer mijnne bade*, (*in uw liefde*)
Dat ic u tot minre salchheit ontfangen mach.
Salich lam Gods, sendt sonder *verdrach* (*uitstel*)
In mij tgelove geduerich staende.
Na dit leven wilt mi geven der ingelen *beiach* (*beloning*)
Ons als scaepkens in uwer weyden hier gaende.
Tloven van mi sijt hier ontfaende.
Nu dancke ic u hier, zeere werdelic groot present,
Ach lof, wonderlic, gebenedijt Sacrament!

Plaatst men de eerste letters van iedere regel, van onderen naar boven gelezen, achter elkaar, dan krijgt men inderdaad de naam van de bekende Brugse rederijker *Antonis de Rovere*. Dit gedicht is ook van hem, maar daarom nog niet het spel, waar het achter is geplaatst en waar het, zoals ik reeds opmerkte, niets mee te maken heeft. Toch hebben Van Eeghem ¹⁰⁾, een tijd lang ook Enklaar ¹¹⁾ en Mak ¹²⁾, op grond van dit gedicht het spel aan Antonis de Rovere toegeschreven, hoewel daartegen ook nog andere bezwaren zijn aan te voeren. De Rovere heeft immers een geheel andere stijl. De schrijver van het Bredase sacramentsspel blijkt niet het sterkst te zijn in de ernstige gedeelten. Hij is wel een rederijker, maar toch doen zijn taferelen nog vaak denken aan die der abele spelen (Kalff merkte dit reeds op) ¹³⁾. Hij laat op realistische wijze „kerstenen”

tegen „heiden” vechten en blijft verre van een diepzinnige en scherpzinnige redenering, zoals we bij Antonis de Rovere zo vaak vinden.¹⁴). Deze heeft bovendien in z'n spel „Quicumque vult salvus esse”, een vrij strakke allegorie gegeven. Hij laat daarin „Een Jeude”, „en Heyden” en „Een Kerstene” een dispuut voeren over het geloof. „Wet van graciën”, „Ghelove” en „Halfzot-halfvroet” zijn abstracten die we bij de schrijver van het Sacramentsspel niet aantreffen. Neen, ook Antonie de Rovere, die in Breda en omstreken bovendien niet bekend is, kan de auteur niet zijn. Laten we nu eens het eerste gedicht over het Sacrament bekijken, het enige dat voor het spel staat en er ook, wat de inhoud betreft, betrekking op heeft. De laatste strophe ervan luidt als volgt:

Reael Sacrament, dwelc onder tscijn des broots
Ontfermige olije hebt om *ponden* nu (*uit te delen*)
Vergeeft hem, die vol *sondich bescoots* (*veel zonden*)
Ellendich roepende es tallen stonden u,
Remissie van sijnen sonden ru. (*kwijtschelding*)

Zet men hiervan de eerste letters van iedere regel, nu van boven naar beneden, achter elkaar, dan krijgt men *Rover*, met welk acrostichon de auteur zich mijns inziens op de gewone manier voorstelt. En dit kan niemand anders zijn dan Roever Jan, nar en factor (toneelmeester van de kamer), maker der spelen van de rederijkerskamer 't Vreugdedal, maker vooral van „sotterniën”, voor het eerst genoemd in de stadsrekeningen van 1515. Dat de schrijver van het Sacramentsspel op het humoristische is ingesteld, is al gebleken. Moltzer¹⁵) beweerde al, dat het stuk vervaardigd is tot genoegen van het publiek „dat gewis meer schik had in de luimige scherts der „duvelrije” dan in de wonderen en teekenen van het Heilig Sacrament”. Van Mierlo¹⁶) zegt: „Hij mist den noodigen ernst en treft de vereiste stemming niet, waarin zulk een spel geplaatst diende te worden”. Vooral het optreden der duivels acht hij te potsierlijk. Men kan nu echter moeilijk meer aannemen, dat het stuk kort na 1463, het jaar van de oprichting der Bredase broederschap van het H. Sacrament, is gemaakt. Daar is trouwens geen enkele reden voor.

Middenstuk van het altaarretabel van het H. Sacrament van de Niervaart, c. 1537, in het Sted. Museum te Breda.

(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

De broederschap van het H. Sacrament van de Niervaart, c. 1537.
Paneel van het altaarretabel van het H. Sacrament van de Niervaart in het Sted. Museum te Breda

(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Argumenten ontleend aan de proloog vervallen nu. Dat hierin het overlijden van Jan van Nassau en Jan van Loon genoemd wordt, betekent nog niet, dat die proloog kort na 1475 is ontstaan: het is slechts een herinnering uit de geschiedenis van het Sacrament. Er zijn geen rekeningen van de broederschap bewaard; van een vertoning wordt pas in 1500 gesproken. Volgens mij is het spel dus kort voor 1500 geschreven door Rover of Roever, die met het eerste gedicht over het Sacrament een soort inleiding op het stuk geeft. Volgens de reeds aangehaalde titel kan dit gedicht ook slaan op het altaarretabel van het Sacrament van de Niervaart. Neemt men echter aan, dat het *oorspronkelijk* juist voor dit schilderij heeft gediend, dan loopt men vast met de historische feiten. Het schilderstuk is gemaakt in de tijd van Hendrik III van Nassau ¹⁷), wiens beeltenis erop voorkomt en die in 1504 aan de regering kwam. Het spel moet voor 1500 zijn geschreven, zoals is gebleken. Hiermee is niets gezegd tegen een eventuele veronderstelling dat dit gedicht later voor het schilderij is gebruikt, al lijkt het mij waarschijnlijker, dat dit laatste erop geïnspireerd is. Het gedicht volgt juist de gehele loop van het stuk. We zitten alleen met het opschrift, dat ik in het begin aanhaalde en waarin staat „Die figuren, die in prochiaens choer zin beworpen”. Prochiaens choer betekent het koor met de biechtstoel van de pastoor ¹⁸). Het opschrift kan dus alleen op het schilderij slaan en ik acht dit dan ook niet oorspronkelijk, evenmin als het opschrift van het tweede gedicht over het Sacrament oorspronkelijk kan zijn, daar dit werk van de Roovere helemaal niet op het Sacrament van Nyeuwevaert betrekking heeft. Deze opschriften zijn er dus in het handschrift, dat van ± 1540 dateert, aan toegevoegd, waardoor Roever's gedicht meteen op het schilderij wordt betrokken. De maker van het handschrift, die immers wel iets wist van het verband tussen het eerste gedicht over het Sacrament en het spel, gezien de plaatsing ervan, heeft ze er blijkbaar bijgezet.

Nu nog een enkele vergelijking tussen Ro(e)ver's gedicht en het stuk. Het rijmschema van het gedicht, a b a b b komt in het stuk, al is het dan als b c b c c of als c d c d d, niet minder dan viermaal voor, terwijl het verder, zoals vele toneelstukken uit die tijd, geheel

in gepaarde rijmen is geschreven. In de taal zijn bij het gedicht en bij het spel voldoende rederijkerselementen aanwezig om een overeenkomst te bewijzen. Een vergelijking van vormen en spelling heeft weinig zin, daar hieraan door de afschrijver kan zijn geknoeid. (De vorm „Macharius” die het gedicht heeft, komt ook in het spel voor, behalve in regel 725, waar Macharis staat vanwege het rijm, maar toch weer niet Macharijs zoals midden in regel 25 van „Dyerste Prologhe”). Wat de zinsbouw betreft, in het gebruik van verschillende werkwoordsvormen zoals het tegenwoordig deelwoord, is de overeenkomst opvallend. Dergelijke stijlcriteria zijn natuurlijk zeer belangrijk; ik kan echter in dit verband op een syntactische analyse van beide producten niet ingaan.

Rest nog de vraag wat deze Smeken, wiens naam prijkt onder de proloog en onder het stuk in het handschrift, met het spel te maken heeft. Een man die zich zo opzichtig aankondigt en niet op de in die tijd gewone manier, namelijk bescheidenlijk verscholen in een acrostichon, wil waarachtig met het auteurschap gaan strijken! Hij kan de regisseur zijn die het stuk en scène gezet heeft. Bekend was hij niet in Breda, dat zagen we reeds. Door tweemaal zijn naam te vermelden hoopte hij misschien wat meer bekendheid te krijgen ¹⁰). Zijn proloog slaat alleen op het spel. Over een der plaatsen uit deze proloog, namelijk de volgende (vs. 36—39):

Alle die miraculen gemeene
Sullen U met woorden worden *geraempt*, (*medegedeeld*)
Uut ghescheden figuerlyc allene (*behalve*)
Van heer Wouter, van Kersbeke genaemt,

hebben twee geleerden, Leendertz ²⁰) en Rogier ²¹) groot verschil van mening gehad, vooral naar aanleiding van het woord „figuerlyc”. Leendertz meende, dat hiermede bedoeld was, dat deze gedeelten niet werden gespeeld, maar dat er een schilderij werd vertoond, terwijl de tekst werd voorgedragen. Rogier zegt dat „figuerlyc” betekent „aanschouwelijk, door een levend voorbeeld” en zet uiteen, dat het Sacramentsgilde ook de Vreuchdedalers kan hebben

omvat en dat de grote broederschap geen steun nodig had om dit toch ook niet zo heel veeleisende stuk op te voeren.

Vandaar dat de stadsrekeningen zo zelden melding maken van een opvoering. En deze conclusie lijkt mij zeer juist, hoewel die, nu de proloog door de plaatsing in het handschrift niet meer van belang is voor het auteurschap, hier eigenlijk niets meer ter zake doet, daar het toch nu wel vaststaat, wat men ook denkt van opvoeringen of van het aandeel daaraan van een Smeken, dat Rover of Roever Jan de schrijver is van het spel.

AANTEKENINGEN.

- 1) Paul de Keyser. Nieuwe gegevens omtrent Colijn Caillieu (Coellin), Jan de Baertmaker (Smeken) Jan Steemaer (Percheval) en Jan van Dale. Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde 53, blz. 273.
- 2) Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden II blz. 235.
- 3) Dwonder van Claren IJse en Snee, uitgeg. door R. Pennink en D. Th. Enklaar, 's-Gravenhage 1946, blz. 3 en 11.
- 4) Spel van den Heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert met inl. en aant. van L. J. Rogier. Blaricum 1925 blz. 5.
- 5) Middelnederlandsche Dramatische Poëzie, uitg. door Dr. P. Leendertz Jr. CXXXVI.
- 6) Dit is het spel van den Heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert. Ingeleid en met verklarende aantekeningen voorzien door Dr. A. Saalborn, Naarden 1949.
- 7) N. tg XXXLX (1946) blz. 175.
- 8) Enklaar in Ts. 56, blz. 35, 36.
- 9) G. A. Breda no 1512.
- 10) W. van Eeghem. Rhetores Bruxellenses 15e en 16e eeuw R.B.P.H., XIV 1935, blz. 437.
- 11) Ts. 56, blz. 28.
- 12) J. J. Mak. De Rederijkers. Amsterd. 1945, blz. 52 en 164.
- 13) Geschiedenis der Nederl. Letterkunde II, blz. 326.
- 14) G. C. van 't Hoog: Anthonis de Roovere, Amsterdam 1918, blz. 199.
- 15) H. E. Moltzer. Middelnederlandsche Dramatische Poëzie. Groningen 1875, XV.
- 16) Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden II blz. 234.
- 17) D. Th. Enklaar in Ts. 56, blz. 29.
- 18) J. R. van Keppel „Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groot- of Lieve Vrouwenkerk te Breda in de 16e eeuw” - blz. 8, 45 en 47.
- 19) In die richting gaat al een veronderstelling van de schrijver van het artikel in het Dagblad van Noord Brabant van 10 Juni 1937 getiteld „Wie is de schrijver van het Bredasche Sacramentsspel?”
- 20) Middelnederlandsche Dramatische Poëzie door Dr. P. Leendertz Jr, C.
- 21) L. J. Rogier. Over samenstelling en opvoeding van het spel van den Heiligen Sacramente. Tijdschrift voor Taal en Letteren XIX (1931) blz. 252. Vgl. ook L. C. Michels. Het spel van de Sacramente van de Nyeuwervaert. Tijdschrift voor Taal en Letteren XIX blz. 73.